

Свердан Т.,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці;
Філософський факультет Карлового університету у Празі, м. Прага

НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА СПРИЙНЯТТЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНЦЯМИ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ БУРЯ В СКЛЯНЦІ ВОДИ

У статті описано фразеологізм буря у склянці води з позицій унікальності – універсальності мовних одиниць та із залученням методик когнітивного напрямку дослідження фразеології. Зауважено, що національна специфіка фразеологічної одиниці може полягати не лише у вираженому змісті чи у формі його вираження, а й у розумінні, інтерпретації мовцями цієї одиниці.

Ключові слова: мовні унікалії, мовні універсалії, фреймова структура, когнітивно-процесуальний опис, фразеологічна одиниця.

В статті описано фразеологізм буря у склянці води з позицій унікальності – універсальності мовних одиниць та із залученням методів когнітивних досліджень. Указано, що національна специфіка фразеологізму може проявлятися не тільки в контенті та формі, а й в його інтерпретації.

Ключевые слова: языковые уникалии, языковые универсалии, фреймовая структура, когнитивно-процессуальное описание, фразеологическая единица.

In the article presents directions of study Ukrainian phraseology of items the unique – the universality of linguistic units. Noted that the national specificity of phraseological units is not expressed in the contents and form of its expression, but also in the understating and in the interpretation speakers this unit.

Key words: unique, universal, frame structure, cognitive-procedural description phraseological unit.

В актуальних сьогодні пошуках унікальних рис тієї чи іншої мови не завжди розрізняють національну й культурну специфіку мовних одиниць. Проте немає жодного сумніву, що культурно-мовні універсалії та національно-мовні унікалії – це абсолютно різні поняття, отже, «культурне і національне в мові варто розрізняти» [3, с. 326]. Так, зокрема, на необхідність розрізнення «культурно зумовленого» і «національно специфічного» на матеріалі фразеології звернув увагу В. Гак [4], оскільки за фразеологічною системою априорі було закріплено статус національно специфічної. Проте априорне закріплення за фразеологією будь-якої мови, у т. ч. й української, національно специфічних рис при глибшому аналізі виявилось зовсім не безпеліційним, що зумовило розвиток двох полярних поглядів на проблему сутності національно специфічного компонента у фразеології: з одного боку, національну специфіку вбачають лише у фразеологізмах із «так званими словами-реаліями» [2, с. 255] (М. Добролюбов; В. Ейсмани); з іншого боку, згідно з неогумбольдтанською традицією національно специфічною вважають усю фразеологію як підсистему мови, де втілено «дух нації» (Л. Ковшова; С. Таглін; В. Телія). Очевидно, що перше трактування проблеми є досить вузьким і фразеологізми зі словами-реаліями є суто маргінальним явищем. Другий підхід, навпаки, надто широкий, формалізований і не залишає місця для таких усталених уже в мовознавстві понять, як мовні *універсалії* та мовні *унікалії*. Часткова спроба накреслення напрямку руху фразеолога до вирішення цієї проблеми і є **метою** нашої статті, тим паче, що з'ясування та послідовне описування етноспецифіки фразеологізмів є однією з *перспектив* сучасної фразеології.

Безперечно, що найбільш привабливими і порівняно (! тут теж треба бути обережними) «враховувати реальну національну специфіку» [10, с. 140]) менше сумнівними для дослідження у цьому плані є одиниці з компонентами-реаліями (*Почув тепло козак та й скинув кобеняк; палає, як у гуті*) або одиниці, пов'язані зі звичаєво-обрядовою діяльністю етносу (*Треба свічки та води, бо вже очі не туди; стати на рушник*), оскільки вони найкраще зберігають унікальну етноінформацію. Дослідженню таких одиниць сьогодні присвячено чимало праць, зокрема й в україністиці (Л. Даниленко, С. Єрмоленко, О. Назаренко, О. Селіванова, В. Ужченко). Але як бути з одиницями типу *з'їсти березової каші; сидіти на двох стільцях; одна голова добре, а дві – краще*? Чи мають вони національну специфіку? Якщо так, то в чому вона полягає?

На думку В. Мокієнка, щоб не переоцінити квоту національного у «мовній картині світу» і не глобалізувати останню на збитки етнічній специфіці, дослідники повинні детально аналізувати кожну одиницю з урахуванням таких мовознавчих параметрів, як: 1) ареал одиниці та опис семантичних паралелей у різних мовах; 2) структурно-семантичної модельованості фразеологічних паралелей та ізоглюк з метою розмежування генетичних і типологічних перетинів; 3) частотності використання одиниці на ареальному континумі та ієрархію її варіантів за певним параметром; 4) послідовність структурної динаміки одиниці у просторовій проекції; 5) встановлення відносної хронології функціонування одиниці конкретної мови у зіставленні з фіксацією її в інших мовних зонах [12, с. 244]. Такі дослідження, безумовно, є необхідними й результативними, але водночас і надзвичайно складними, оскільки передбачають кропітку використання різноманітних тривалочасових методик експериментального статистичного збору, що не завжди вдається зробити у зв'язку з нестачею подекуди потрібної інформації. Крім того, ідеально таку роботу могли б виконувати групи мовознавців – носіїв різних мов, що теж не завжди вдається реалізувати практично. Нам видається, що окреслену проблему (сутність національної специфіки фразеологічної системи) на першому етапі бодай частково можна вирішити, детально проаналізувавши семантичні, структурні, функціональні особливості фразеологічних одиниць (у нашому випадку української мови) поза «діалогом» по горизонталі» [27, с. 372] (діалогом між культурами різних народів, які існують одночасно), залучивши комплекс як традиційних методик лінгвоаналізу, так і методик новіших напрямів дослідження фразеології – лінгвокультурологічного, комунікативно-прагматичного,

когнітивного. Адаже відомо, що національно-специфічний компонент у значенні фразеологізмів формується внаслідок предметної діяльності етносу або в комунікативно-прагматичному процесі і є результатом своєрідного поєднання мінімальних одиниць когнітивної системи – сем.

Для доведення останнього положення, очевидно, доречним є опис теоретичного когнітивно-процесуального моделювання певної фразеологічної одиниці (далі – ФО) «в дії» [18, с. 134; 6] та практичного експерименту (верифікації) [6, с. 169; 8, с. 41] – трактування її пересічними українцями. Загалом створення інтерпретаційної моделі значення ФО, а також розпрацювання когнітивно-процесуального опису ФО в дії є тим методологічним підґрунтям, на якому з'явилось розуміння будь-якого фразеологізму в аспекті його культурологічних та когнітивних характеристик. Адаже семантику ФО можна показати як інформаційний текст, різноманітні значення якого проходять через «фільтр» ментальності комунікантів, трактуються у просторі соціального та культурного знання, активізованого мовцем у момент спілкування [6]. Цікаво, що внаслідок такого трактування формується оцінне значення ФО, яке, з погляду когнітивістики, під час кожного нового відтворення у мовленні складається по-новому і залежить від індивідуального та соціального досвіду комунікантів, їх культурних настанов, орієнтирів та пріоритетів. Тобто, денотативна інформація фразеологічного тексту – це елементарна ланка для передавання його значення, інтерпретація ж цієї інформації («процедура зіставлення одиниць системи мови з таксонами культури» [18, с. 253]) з позицій цінностей, а також культурна інтерпретація оцінної та емотивної інформації перебувають у повній залежності від мовної компетенції учасників спілкування. Ми навмисне оперуємо терміном *мовна компетенція*, оскільки він точніше, порівняно з іншими (соціолінгвістичною, комунікативною компетенціями), відображає сенс проблематики нашого дослідження і дозволяє зробити акцент на використанні конкретної мови як суспільного явища, національно-історичного та культурного феномену, тобто тлумачиться не просто як знання системи мови та правил її використання, а як реалізація цих знань у численних комунікативних актах» [29, с. 14]. Мовна компетенція є основою для культурно-мовної компетенції, яка ґрунтується на інтерпретації мовних знаків у категоріях культурного коду.

Для детальної ілюстрації усього зазначеного вище ми використали вираз *буря у склянці води*, який, як і кожен фразеологізм, є текстом, що розгортається «поетапно» [6, с. 165] і яскраво демонструє різні типи інформації ФО. Цей вираз належить французькому письменникові і мислителю Монтеск'є (1689-1755), який висловився так про політичні незгоди в карликовій республіці Сан-Марино. Давніші варіанти цього вислову є у грецького письменника Афінея (II-III ст. н.е.) – прототип грецької приказки *гроза з корита* та в римського оратора Цицерона (106-43 р. до н.е.) – *робити бурю в ополоніку* [1, с. 67]. Попри давність, аналізована ФО в українській фразеологічній системі порівняно нова (див. паспортизацію: 22, с. 56; 21, с. 73; 24, с. 13; 23, с. 230) і належить до тієї групи фразеологізмів, які не є українськими, а підтверджують теорію «мандрівних сюжетів» (порівн.: рос. 1, с. 67; 30, с. 51; біл. 19, с. 421; чес. 30, с. 51; болг. 7, с. 63 та ін.). Тож чи можемо говорити про якусь національну специфіку цього виразу? Безперечно, що ні формально, ні концептуально він не є українською унікалією. Специфічним, проте, на наш погляд, може бути розуміння мовцями цієї ФО у світлі фреймових структур. Так, наприклад, більшість пересічних українців і не здогадуються про неукраїнське походження фразеологізму *буря у склянці води*, проте вони його легко «читають» як текст, що містить такі інформаційні блоки (ідея про блоки М.Ковшової [6]): 1) денотативна інформація (далі – ДІ): надмірне хвилювання з незначного приводу; 2) інтерпретація денотативної інформації (далі – ІДІ): інтерпретація ДІ відбувається через усвідомлення соціально-культурної настанови: «нерационально марнувати свій час, фізичне й душевне здоров'я на речі, не варті уваги»; 3) оцінна інформація (далі – ОІ): негативне ставлення до того, що відбувається, яке виникло внаслідок ІДІ; 4) мотиваційна інформація (внутрішня форма – образ-картинка; далі – МІ): миттєве отожднення суб'єкта ДІ з людиною (чи групою людей), що надмірно метушиться, галасує, хвилюється через дрібниці, про які багато говорить; 5) емотивна інформація (далі – ЕІ): несхвалення того, що відбувається, та іронія з цього приводу, сформована внаслідок соціально-культурної інтерпретації ДІ та МІ.

Таке «прочитання» цього поетапно розгорнутого тексту можливе у зв'язку з відомостями про те, що *буря* – це: 1) нестримна стихія: *плювком бурі не спиниш; руками бурі не відведеш (відженеш)*, 2) породжена вітрами: *буря – «навальний вітер з дощем, грозою, а взимку – зі снігом»* (17, I, с. 262); композит *буревій*; *Схопилась велика вітряна буря* [16, с. 115]; *посієш вітер – пожнеш бурю; хто сіє вітер, збирає (пожне) бурю; жене як буря вітри*, 3) яка нищить усе на суші й на воді: *на бурю сосна дзвенить, а дуб стогне; буря і дуба валить* (для українців дуб – символ могутності й сили); *не море топить кораблі (корабель), а вітер (вітри)* (хоча інколи буває й так, що *чим більша буря, то скоріш проходить; велика буря – малий дощ; з великої бурі мало дощу* – останні дві ФО утворені за аналогією до більш давніх прислів'їв: *велика хмара, та малий дощ; з великої хмари малий дощ [буває]*), 4) вселяє страх (бо від нечистого), який можна відігнати лише страшною, йорданською, громничною (стрітенською) свічкою [5, с. 61], 5) і потребує значного простору (приміром, водного – моря, де спричинює сильні коливання води – шторм): *Чорне море вітер-буря колихає* [16, с. 115], а *ложкою [води із] моря не вичерпаєш (вичерпати); море переплисти – не поле перейти (не кусок хліба з їсти); ночами моря не переплисти; хто по морю плавав, тому калюжа не страшна*. Саме обмеження цього простору (склянка порівняно з морем чи навіть ставком – це «смішна» кількість води, а віяння вітру і «хвилювання» «бурління» води в мінімальному закритому просторі сприймається як нонсенс) поруч з іншими знаннями про бурю, гадаємо, мотивувало денотат ФО *буря в склянці води* і найбільше вплинуло на формування і розвиток оцінно-емотивної інформації внаслідок культурної інтерпретації ДІ та МІ.

Цікаво, що в сучасному мовленні українців все частіше входить у побут некодифікований варіант цієї ФО без компонента *води*. Наприклад: 1) – [Оксана:] *Як тобі розрекламовані останні Таврійські ігри?* – [Михайло з незадоволенням, підкресленим відповідним жестом змахування рукою:] – *Ет! Буря в склянці*. 2) – [Олег добродушно:] *Любінко, не колотися, не здіймай бурі...* – [Люба з усміхом:] – *У склянці?* Тобто, по-

при те, що аналізована ФО найменше мотивована концептом *вода*, цей концепт все ж імпліцитно існує в усиченому варіанті в якості фонових знань, які дозволяють останньому зберігати інформацію, семантично й експресивно тотожну з тією, яка закладена в повному інваріанті. І це природно, оскільки концептуальне знання – це знання, структуроване у фрейм → структуру, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості (пам'яті) людини або інтелектуальної системи і призначена для ідентифікації нової ситуації, що базується на такому ситуативному шаблоні» [28, с. 323]). Культурна і мовна компетенція комунікантів дозволяє зіставити сказане і почуте з культурними стереотипами, на які вказує образ ФО, що після культурологічного інтерпретування «повертається» наповненим, збагаченим культурологічним сенсом, тобто у процесі сприйняття фразеологізму відбувається «вплітання» культурологічної семантики у мовну [20]. Отже, як показує когнітивно-процесуальне моделювання фразеологізму *буря у склянці води*, його значення передаються мовцями і сприймаються слухачами у контексті культурного знання, культурних настанов, соціальних та ціннісних орієнтирів, носіями яких є обидва комуніканти. Тобто, ФО дає змогу учасникам спілкування не лише обмінюватись констатацією того, що відбувається навколо, а й через образно-емоційний вплив спонукає їх до обміну інформацією культурною [6, с. 172].

З метою верифікації цього висновку («емпіричної перевірки... безпосередніх відчуттів» [8, с. 41]) ми провели невеликий дослід (початкова ідея проведення подібних мовних експериментів належить Г. Пермякову [13; 14], згодом з різною метою і в різний спосіб її використали М.Ковшова [6], Л.Мельник [11] та ін. дослідники): з 27 студентів заочного відділення педагогічного факультету (ми зумисне обрали «не філологічну» аудиторію, представлену звичайними носіями української мови із сільської та міської місцевості) 15 осіб доповнили і в довільній формі показали своє розуміння ФО *буря у склянці*, а інші 12 учасників дослідження пояснили значення повного інваріанта *буря в склянці води*. На наш погляд, саме дослід як шлях переходу від фактів до моделей, а через них до теорії з перевірянням її практикою, якраз і є основним методом дослідження, що дає змогу аналізувати мовну здатність людини в її відношенні до мовної діяльності, з одного боку, і до системи мови – з іншого» [9, с. 25]. Адже «спроби розуміння законів мовної поведінки будуть плідними лише тоді, коли нагромадження первісних даних буде зорієнтоване не на абстрактні побудови, а на створення моделей, що допускають експериментальну перевірку» [26, с. 99].

Отже, ФО *буря в склянці [води]*, інформанти по тлумачили так: *перебільшити* (5) (тут же в одному випадку зауважуємо і синонім *зробити з мухи слона*); *з маленького робити щось велике, перебільшувати* (4); *багато галасу з нічого* (4); *багато шуму з дрібниці, перебільшення* (3); *робити з нічого проблему* (3); *з нічого – великий скандал* (2); *робити скандал з нічого* (1); *з нічого – щось* (1) – тут же подано синонім з *малої хмари великий дощ; непорозуміння, сварка з нічого між невеликою кількістю людей* (1); *гнів з нічого* (1); *коли хтось говорить, що зробить багато, а насправді – нічого* (1); *і так є сварка, а він ще додає* (1). Результати опитування свідчать про те, що майже всі інформанти правильно зрозуміли суть ФО *буря у склянці [води]* → «зайва, безрезультатна метушня, хвилювання, суперечка через дрібниці». Цікаво, що троє інформантів взагалі ніколи не чули запропонованого фразеологізму, проте здогадалися про його значення, а всі інші учасники експерименту не натрапили на цю одиницю у словниках, але розуміють її, оскільки «десь чули». Напрошується висновок, що фреймова структура аналізованого фразеологізму настільки «міцна і сильна», що навіть почувши вперше, не знаючи точного значення його, реципієнт цілком адекватно сприймає і тлумачить запроповану йому інформацію. Експериментальне тлумачення студентами фразеологізму *буря в склянці [води]* доводить, що у процесі відтворення та сприйняття його зберігаються всі типи інформації, які входять у розроблені вище інтерпретаційні моделі ФО в дії, а саме: ДІ – «перебільшити», «перебільшувати», «перебільшення»; МІ – «з маленького робити щось велике», «багато галасу з нічого», «багато шуму з дрібниці», «робити з нічого щось», «проблему», «скандал», «гнів з нічого», «коли хтось говорить, що зробить багато, а насправді – нічого», «непорозуміння, сварка з нічого між невеликою кількістю людей»; ЕІ та ОІ – «і так є сварка, а він ще додає». Пошук значень цієї ФО скерований у напрямку осмислення і переживання того, що відбувається, тобто тут спостерігаємо, як нашаровується все», що є фактом культури (і найважливіше – рідної мови та культури! – Т.С.) – асоціації, оцінки, ідеї, образи, котрі зв'язуються в ланцюжки, обсяги, простори, де панують також звуки, то гармонійні, то не співзвучні нашій душі, де тисячі сутностей торкаються нас зі всіх боків» [15, с. 14]. Ці факти, гадаємо, і спричиняють появу нових неочікуваних унікальних значень універсальних одиниць у кожній конкретній мові. Щодо нашого випадку, то у загальновідомому значенні універсального виразу *буря у склянці води* під впливом розуміння бурі як страшної стихії, яка не завжди дає необхідну вологу, а часом лише руйнує (див. інформативні блоки), зауважуємо виникнення нових сем ('гнів', 'порожні обіцянки', 'розпалювання сварки третьою особою'), які не зафіксовані фразеологічними словниками, але наразі, власне, й становлять національну специфіку сприйняття та інтерпретації цього виразу хай окремими українцями, яка, можливо (час покаже), розвинеться в унікальне значення його.

Таким чином, когнітивно-культурологічний напрям дослідження української фразеології має не лише теоретичну перспективу методологічних розпрацювань, а й «можливість верифікації, тобто співвіднесеності когнітивно-процесуальних моделей, розроблених в теорії, із відтворенням та сприйняттям» [6, с. 173] кожної конкретної ФО носіями української мови для встановлення того унікального мовно-культурного компонента на тлі універсального.

Література:

1. Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. – М. : Правда, 1986. – 768 с.
2. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии. – М. : Знак, 2008. – 656 с.

3. Брагина Н. Г. Память в языке и культуре.– М. : Языки славянских культур, 2007.–520 с.
4. Гак В. Г. Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки рус. к-ры, 1999. – С. 260-265.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Ковшова М. Л. Как с писаной торбой носиться: принципы когнитивно-культурологического исследования идиом // Фразеология в контексте культуры.– М. : Языки рус. к-ры, 1999.– С. 164-173.
7. Кошелев А. К., Леонидова М. А. Българско-русски фразеологичен речник. – М. : Рус. язык; София: Наука и искусство, 1974. – 635 с.
8. Кронгауз М. А. Семантика: Учебн. для вузов.– М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001.–399 с.
9. Литвиненко Н. Мовна особистість: Психолінгвістична парадигма поняття // Південний архів: Зб. наук. праць. Філол. науки. – Вип. XIV. – Херсон : ХДПУ, 2002. – С. 20-26.
10. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология.– К. : Знання, 2004. – 326 с.
11. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: АКД. – Донецьк, 2001. – 18 с.
12. Мокиенко В. М. Национальное и интернациональное в славянской паремиологии // Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязычные процессы. – Кн. 1. – М. : Наука, 2006. – С. 219-249.
13. Пермяков Г. Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда // Типологические исследования по фольклору. – М. : Наука, 1975. – С. 240-256.
14. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. – М. : Наука, 1988. – 235 с.
15. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Языки рус. к-ры, 1997. – 364 с.
16. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. В 4 т. / НАН України; Ін-т української мови. – Т. I. – К. : Наук. думка, 1996. – 495 с.
17. Словник української мови: В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
18. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Школа «Языки рус. культ.», 1996. – 288 с.
19. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.– Т. 1.– Мінск : Галоўная рэд. Бел. сав. энцыкл., 1977. – 391 с.
20. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М. : Инрик, 1995. – 512 с.
21. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. – К. : Вища шк., 1984. – Т. 1. – 303 с.
22. Українські приповідки / Зібрав Володимир С. Плав'юк / Упоряд., поясн. та редак. Б. Медвідський, О. Маркар. – Т. II. – Едмонтон : Асоц. Укр. Піонерів Альберти, 1996. – 297 с.
23. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.
24. Українські прислів'я та приказки / Упоряд. Д.Єсипенко, М.Новиченко. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 96 с.
25. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – 2-ге перероб. і доп. вид. – К. : Рад. шк., 1978. – 448 с.
26. Фрумкина Р. М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: Сб. обзоров. – М. : ИНИОН РАН, 1992.
27. Цап Г. Національно-культурний компонент у семантичній структурі слова // Вісник Прикарпатського національного університету. – Вип. XV-XVIII. Філологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2010. – С. 371-375.
28. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. – К. : АртЕк, 1998. – 336 с.
29. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект: Автореф. дис. ...д-ра філол. наук. – К., 1994. – 48 с.
30. Stěpanova L. Rusko-český frazeologický slovník. – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2007. – 878 s.